

A PANNÓNIAI KÉSŐ CSÁSZÁRKORI MÚMIA TEMETKEZÉSEK NÉHÁNY TANULSÁGA

1935-ben jelent meg Nagy Lajos Aquincumi múmiatemetkezések című műve (DissPann I. 4.). A szerző az 1929. évi leletmentése alkalmával feltárt ún. táborhegyi múmiasírt ismertette együttesen a már 1912 óta az Aquincumi Múzeum gyűjteményében lévő, Szemlőhegyről származó múmiasírral. Publikációja máig korszerű: orvostörténész, antropológus, biológus, dendrológus és textilkutató bevonásával készült. A szerző számos problémára tért ki, választ adott, vagy csupán az anyag elemzéséből következően vetett fel kérdéseket, amelyek jelenleg is foglalkoztatják a régészeket, történészeket. Mái sem tisztázták például részletek abból a hosszabb folyamatból, amelynek során Pannónia lakossága a többistenhitről az egyistenhitre, közismertebb kifejezéssel a „pogányságról” a kereszténységre tért át.

Nagy Lajos könyvének megjelenése óta még további tucatnyi múmiasír került elő Pannóniában. A jelenleg ismert „leletek” közül négy olyan mértékig volt bolygatott, illetve kirabolt, hogy értékelésre alkalmatlan. S ezt a tényt hangsúlyozzuk, mert a mumifikálást csak egészen ritka esetben, hermetikusan lezárt kő sírládáknál lehetett eddig regisztrálni. Levegő hatására a szerves anyagok ugyanis a leggondosabb preparálás esetében is megsemmisülnek, ezért még csak találgatásra sincs lehetőség, amikor felmerül a kérdés: hány száz, esetleg hány ezer múmiával számolhatunk Pannóniában? Roppant nagy számarány nem tétélezhető fel, mert a konzerválásnak ez a fajtája költséges eljárás volt. Egyszerűbb és olcsóbb, ha a halottat stukkóval borították vagy esetleg pusztán vastag mészréteggel öntötték le, s így légmentesítették a tetemet annak érdekében, hogy az elhunyt a másvilági életét korábbi testében folytathassa.

Az alábbiakban tíz pannóniai múmiasír emlékanyagát hasonlítjuk össze.

A LELŐHELYEK

Carnuntumból egy múmiasír ismeretes, a legio canabae-jából Vindobona irányába kivezető út szegélyéről származik, 1939-ben leletmentéssel hozták felszínre.¹ A sírt nem publikálták, de textílianyagát az utóbbi évtizedben megvizsgálták.²

Brigetióból 4 múmiát publikált 1958. évi leletmentéséből Barkóczi László. Az ún. cellás temetőben, az épület fala mellett összesen 6 sír volt, ezekben 20 személyt helyeztek örök nyugalomra. Három – egy tömbből faragott – kő sírláda alkotott egy csoportot 4 mumifikált tetemmel, s szomszédságukban ugyancsak 3 koporsó volt, amelyeket többszörösen felhasznált, korábbi feliratos síremlékekből állítottak össze. Ezekben a sírokban – a rátemetkezések folytán – még tizenhat halott feküdt. Maga a kis, zárt temető egyenlő távolságra

volt Brigetio polgárvárosától és katonavárosától, a canabae legionisból Aquincum felé kivezető út közelében.³

Aquincumból 5 múmiasír került elő. A már fentebb említett ún. szemlőhegyi és táborhegyi sírokon kívül (Nagy L, 1935), ugyancsak a canabae legionis nyugati szegélyét jelző dombhátról, a Jablonkai úton leletmentettünk 1962-ben egy kő sírládjában lévő múmiát.⁴ Mindhárom sír – bár viszonylag távol esnek egymástól – ugyanarra az útra fűződnek az aquincumi katonaváros villanegyedében. Nem messze ez utóbbi lelőhelytől, a Bécsi út fölött, a Margit kórház bővítésekor, még mindig e lejtőről való az 1983-ban leletmentett következő múmiasír.⁵ A canabae déli szegélyén egy, a IV. században átalakított épület mellett tártunk fel még egy további mumifikált halottat a Perc utcában igen rossz állapotban 1976-ban.⁶

Intercisában, a „délkeleti temető”-től kissé elkülönülve, annak szegélyén, a vicus militaristól 650 m-re kis sírcsoportot tártak fel. A településtől délre Aquincumba vezető út közelében, hamvasztásos sírok közé volt beásva egy múmiát tartalmazó kő sírláda.⁷

Röviden összefoglalva: a múmiák lelőhelyéről megállapítható, hogy az eddig feltárt sírok mind Pannónia limeséről valók, s nagyobb katonai táborokhoz tartoztak. (1. kép) Három esetben legiotábor mellett (Carnuntum, Brigetio, Aquincum), a canabae szegélyén haladó távolsági útra fűződtek, Intercisában a vicus militarisból kivezető útnál tártak fel egy múmiasírt. Feltűnő, hogy elkülönült sírcsoportokról van szó, kis létszámú, zárt közösségekre utalva. A felsorolt legiok és cohorsok táborai mellé települt lakosság közös jellemvonása az orientális elemek érezhető befolyása a III. században. E hatásnak két oka is lehetett. Elsőként említendő a markomann háborúk végső szakaszában Marcus Aurelius által idevezényelt szír íjászalakulatok. Intercisába és Ulcisia Castrába a helyőrséggel érkezett a családjuk, s később megjelentek az ismerős kereskedők. Speciális harcmodoruk miatt az ezredet a III. század közepéig hazulról töltötték fel, így folyamatos maradt a pannóniai családok kapcsolata a hellenizált Kelettel. A Severus-dinasztia alatt kiváltságokban részesültek, testületileg polgárjogot nyertek, amit az alakulatok nevében a c.R. rövidítés (civium Romanorum) jelez.⁸

Megközelítően előnyösek voltak az afrikai alakulatok lehetőségei: ugyanolyan okból és időpontban vezényelték őket is Pannónia keleti határára, mint a szír cohorsokat. Feladatuk volt, hogy a Duna menti limestől távol tartsák a velük azonos harcmodorban küzdő szarmatákat.

Carnuntum, Aquincum, Brigetio legioi választották császárrá 193-ban Pannonia Superior helytartóját, az afrikai származású Septimius Severust. E helyőrségek szír és afrikai családjai – amelyek ekkor már második és harmadik generációként éltek a Duna-parti garnizonokban⁹ – vagy az uralko-

dónak vagy feleségének, a hemesai főpap lányának voltak honfitársai, több ízben rokonai. A Severus-dinasztia fél évszázadon át hálás maradt a három pannóniai legionnak, amit a lakosság szír és afrikai rétege fokozottan érezhetett.¹⁰

Az afrikai és a gyakrabban szír eredetű helytartók és kíséretük „otthon” érezték magukat a felsorolt városokban, s ezt építkezésekkel, főként pedig az orientális istenek kultuszának ápolásával fejezték ki.¹¹

A MUMIFIKÁLÁS TECHNOLÓGIÁJÁRÓL

A felsorolt sírok szembetűnő hasonlósága mindenekelőtt a mumifikálásnál és a konzerválási eljárásnál mutatkozik. Ez nagy vonalakban egyezik a Hérodotosz (II. 70., 86.) leírásában fennmaradt módszerrel. De – mint Bartucz Lajos antropológus megjegyezte¹² – „a mumifikálás ... sokkal tökéletlenebb volt, mint aminő az egyiptomi múmiákon tapasztalható...”, s azonos a Róma városi katakombákban örök nyugalomra helyezett mumifikált tetemekével. Ez a vélemény a kutatókban a régészeti vizsgálatok eredményei nyomán alakult ki, ugyanis a több hétig tartó eljárásnál azonos vegyszereket, valamint a kristályos sóoldatot és a gyantát mind a Róma városi, mind a pannóniai múmiáknál ugyanolyan arányban alkalmazták.¹³

A textilvizsgálatokból kitűnt, hogy ugyanazokat a fajtájú kelméket használták a bandázs készítéséhez mind Aquincumban, mind Brigetióban (ahol ilyen irányú vizsgálatok folytak). A már konzervált tetemet négy vagy öt rétegbe burkolták, amit előzőleg gyantás oldatban hosszan áztattak, majd kétrétegű, ugyancsak impregnált textilcsikkokkal, az ún. bandázsszal szorosan leköttették. A textíliák sorából kiemelendő a selyemszállal átszőtt lepel. Különböző minőségben, vékonyabb és vastagabb kelmék változatában mind Aquincumban, mind Brigetióban megfigyelték az alkalmazását. Legfelül a halotti köpeny posztó vastagságú kelméből készült, amelyet a tetem jobb oldalán nagy keresztöltésekkel varrtak össze. A felsorolt textilek többsége Pannóniában importanyag.¹⁴

A mumifikált vázat a koporsó aljára helyezett gyékényre fektették, néhol ez alatt fűrészpont vagy mészréteget figyeltek meg.¹⁵ A halott válla fölé erős illatú sáfránycsokrot helyeztek, bizonyára a konzerválószeres erős szagának az ellensúlyozására.¹⁶ A preparálást szakavatott orvos irányításával papi tesztület végezte az előírások szerint.¹⁷ (2. kép)

A RÍTUS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Az eltemetés módjával kapcsolatban két sajátosságot emelünk ki. A halottat nyújtott helyzetben, háton fekvé mumifikálták, bal karját nyújtva a testtel együtt pólyázták be, a jobb kart könyökben behajlítva külön bandázsszal látták el, így a jobb kezét a mellkasra (talán a szívre?) helyezték. Ez a szokás mindegyik sírnál megfigyelhető volt, kivéve, ahol a bolygatás már korábban megbontotta a múmiát.¹⁸

A másik jellegzetesség a halotti cipő sírba helyezése. A szarkofágok többségében megtalálták a lábbeli bőrmaradványait jobb vagy rosszabb, de még felismerhető állapotban.¹⁹ Nagy Lajos részletesen foglalkozott a „parafabetétek”-kel,

amelyek mind a táborhegyi, mind a szemlőhegyi múmia lábánál feküdtek.²⁰ A Jablonkai úti, vagyis a harmadik aquincumi múmiánál a kiértékelés során tűnt fel, hogy nem cipőbetétekről, hanem magáról a halotti cipő parafából kivágott talpáról van szó. Ezt a cipőfajtát sohasem viselték, csupán a túlvilági útra szánták.²¹ Ez is bőrből készült, mérete valamivel kisebb a normál lábfejnél. Döntő, hogy a kétrétegű talp külső rétegét finom lombfűrész munkával díszítették: a Jablonkai úti múmia halotti cipőit hátranéző madár ékesíti, az áttört mintázat szerint a madár ágon ül, amelyből szív alakú levelek hajtanak ki.²² Itt szükséges kiemelni, hogy ezt az egész mintázatot a parafára ragasztott aranylapokkal, ún. aranyfüsttel borították, kiemelve, hangsúlyozva ezzel is a madár szimbolikus jelentőségét: a lélek túlvilági röptét. Még a bőrmaradványokon is megőrződött némi aranyflitter. Mind az aranyozás, mind maga a parafa természetesen importból származott Pannóniában. (3. kép)

Talán érdemes még azt is említenünk, hogy a finom művű madaras minta analógiáit a kopt textíliáknál találtuk meg, többnyire arannyal átszőtt kelmén visszatérő motívum ugyanabban az időben az észak-afrikai múmiáknál.²³

A HALOTT MELLÉ HELYEZETT KÍSÉRŐ LELETEK, SÍRMELLÉKLETEK

Talán a véletlen műve, hogy az eddig felszínre hozott aquincumi múmiák – és az intercisai is – a női nemhez tartoznak, a brigetióiak férfiak. Viseletükből, a bepólyázásból következően, csupán az ékszerek kerültek elő, ezek is a rítusra utalóan. A már preparált női tetemekre fűzött ékszerek a halott társadalmi helyzetét, a férfiaknál a hivatali rangot dokumentálták.

A felnőtt nők sírjába faládikát helyeztek a halott lába mellé.

- I. Aquincum–Táborhegy, kőkoporsó női vázzal (NAGY L. 1935. 12–17.)
 1. Alexander Severus (222–235) középbronza jó fenntartású, fej alatt feküdt (Nagy L. 7. kép 1.)
 2. Egy gombban végződő csont hajtű (7. kép)
 3. Vékony bronz hajtű
 - 4–5. Két fülbevaló: aranyozott ezüst, gömbben végződik, kis zöld kővel (7. kép)
 6. Két parafa cipőbetét, „a halott bal oldalán”, a csípő magasságában és köztük bőrmaradványok, valamint bőrszj. (8. kép)
 7. Fadoboz, kerek, kőrisfából esztergályozott (9. kép), töredékek.
 8. Szivacsdarab és kendőzőszerek a dobozban, festék, rizspor.
 9. Csont hajtű (a halott lábánál)
 10. Üvegphár vastag anyagból, átlátszatlan, töredékes.
 11. Két parafatalp (a lábfejeknél), töredékes (10. ábra)
 12. Vékony fadarabkák, a dobozhoz tartozhattak (10. ábra)
 13. Bronz varrottű (jobbaldalt, a térd magasságában)
 14. Ezüsttel bevont csont hajtű
 15. 82 darab csontgyöngy, vékony ezüst bevonással, nyakláncból
 16. Üvegphár, vékony falú, szétesett részek
 17. Textíliák, különféle minőségű kelmékből

18. Növényi maradványok: levélcsozor, virágcsokrok stb. Az ezüstözött gyöngyök, a hajtű és a fülbevaló egy készletből való.
- II. Aquincum–Szemplőhegy, kőkoporsó, kőlapokból mészhabarcossal összeállított női sír (NAGY L. 1935. 18–22.)
1. Vászonsmaradványok
 2. Szövetmaradvány és selyemszövésű textíliák
 3. Parafa cipőtalptörédek
 4. Faszekrényke bronzveretei, 2 darab, delfines bronzfogantyúval, méreteik azonos, mintázatuk részleteiben eltérő
 - 5–6. Két hosszú, szűk nyakú, gömbtestű üvegpalack (15. kép)
 7. Nyaklánc maradványa aranylánc 24 darab hatoldalú, zöld üvegpasztá gyönggyel és 16 aranygyönggyel, közepén nagyobb barna gyöngy (borostyánkő amulett)
 8. Érem, Maximinus Daia (305–313) pénze 305–306. évi veret
 9. Érem, Crispus (326), kopott pénz
- III. Aquincum–Jablonkai út, kőkoporsó, női sír (PÓCZY, 1964. 176.)
1. Textíliák, különböző minőségűek
 2. Nyaklánc, apró szemű, kék üvegpasztá gyöngyökből fűzött
 3. Kék üvegpasztá gyöngyökből csavart karkötő
 4. Kék üvegpasztá karika (átm.: 3 cm)
 5. Két csont karkötő
 6. Csontgyűrű
 7. Bőrpapucsok maradványai, áttört díszű parafa cipőtalpak madárral díszítve, aranyfüsttel bevonva
 8. Csontorsó, turbános fejű, rovátkolt díszítéssel
 9. Négyzetű falapok és lécek töredékei, színes festéknyomokkal
 10. Fakéregmaradványok, kosárformát mutatnak
 11. Előbbiben gyümölcsmaradványok (barack- és cseresznyemagok és levelek)
 12. Levélcsozor a halott jobb válla fölött, rózsakoszorú maradványai a fején (fátyol alatt)
 13. Sókristályok, gyantarögök
- IV. Aquincum–Bécsi út (Margit kórház bővítése), kislány sírja (NÉMETH–TOPÁL, 1991. 73–75.)
1. Textíliák, különféle minőségben és vastagságban
 2. Bronz hajtű (a koporsó tetején)
 3. Csirkecsontok (a koporsó tetején)
 4. Borostyánkő amulett
 - 5–6. Két magas, egyfülű üvegcorsó, sodrott üvegszállal díszített
 7. Hagymafejes ezüstfibula letört felső gombja a csuklós szerkezet kezdetével
 8. Érem, Diocletianus ezüstverete, verdefényes, 302–303-ból
 9. Vas varrótű
 10. Vasstílus
- Az egy tömbből faragott kőkoporsón a négyéves korban elhunyt Cassiát búcsúztató 7 soros sírvers.
- V. Intercisa – délkeleti temető, kőkoporsó, női sír (VÁGÓ–BÓNA, 1976. 25–26. old.)
1. Textíliák, különböző minőségűek
 2. Bőrmaradványok
 3. Csonttű, mindkét vége törött
 4. Sötétkék (fekete?) üvegpasztá gyöngyök, rossz állapotban
 5. Fekete üvegpasztá gyűrű
 6. Üvegedény, vastag falú, átlátszatlan töredékek
 7. Faládika maradványai
 8. „L” alakú ezüstkampó, ezüstszanérral
- VI. Brigetio – „cellás temető”, kősírláda, férfitemet (BARKÓCZI, 1965. 217., 3. és 5–6. képek)
1. Textíliák, különféle vastagságban és minőségben.
 2. Augurbot fogantyúja ezüsből, aranyozott, niellódíszű ötvösmunka
 3. Hagymafejes fibula ezüsből, aranyozással, niellódíszítéssel.
A fibula felső gombját lefűrészelték, eltávolították
 4. Bronz füles kancsó, lóhere alakú kiöntővel (trifoliárkanna).
 5. Vas füles kancsó, törött
 6. Illatszerez üveg, hosszú fiola
 7. Üvegpalack, szűk, hosszú nyakú, gömbtestű
 8. Lapos üvegtál, pereme alatt vésett technikájú díszítéssel, hiányos
 9. Sáfránylevélcsozor (a halott jobb válla fölött)
 10. Szőlőmagok
 11. Növényi maradványok
- VII. Brigetio – „cellás temető”, kettős temetkezés, férfivázakkal (BARKÓCZI, 1965. 223–225., 7–9. ábra)
1. Textíliák, különféle rétegekből
 2. Faládika bronzveretei
 3. Üvegpohár, vékony falú, rátétes bordázattal, töredékes
 4. Üvegpohár vésett díszítéssel, töredékes
 5. Növényi maradványok
- VIII. Brigetio – „cellás temető”
1. Textíliák, négyféle, közülük kettő, különböző szövésű és vastagságú selyemkelmék
 2. Hagymafejes bronzfibula
 3. Övcsat bronzból, „D” alakú, mozgatható vastüskével
 4. Egyfülű, hengeres testű, magas üvegcorsó
 5. Tölcséres nyakú, gömbtestű üvegedény
 6. Gömbtestű, szűk nyakú, kétfülű üvegcorsó (hiányos)
 7. Növényi maradványok: sáfránycsomó és virágmaradványok
- IX. Brigetio – „cellás temető”, kő sírláda, férfivázakkal (BARKÓCZI, 1965. 229. és 10., 12. ábra)
1. Textíliák, különféle minőségben, az egyik réteg vastag selyemszövet (természetes selyem)
 2. Üvegpohár, vékony falú, homyolt kördíszsel
 3. Üvegpohár, vastagabb anyagból (az előzőnél nagyobb méretű)
 4. Üvegedény, kétfülű, hengeres testű, magas korsó
 5. Üvegpalack, gömbtestű, keskeny, hosszú nyakkal
 6. Vaskorsó, keskeny, magas nyakkal és füllel, pereme hiányzik
 7. Növényi maradványok

X. Carnuntum – a canabae-ból kivezető út mellől (SWOBODA 1964. 199. és 294.)

A carnuntumi sírról a következőket jegyezték fel:

„... az 1939-ben leletmentett múmiaszarkofágban a fejétől a felső lábszáráig mumifikált tetem feküdt. Kétségtelen, hogy a mumifikálás eltér az óegyiptomi múmiák megszokott látványától, amit az eljárás felületessége okozhatott. Ugyanakkor egyezik a magában Egyiptomban is általánossá vált késő császárkori múmiákéval.”

„A sír pontos kormeghatározására nincs lehetőségünk, mert a sírba helyezett tárgyi emlékek közelebbi datálásra alkalmatlanok. Teljes bizonyossággal csupán az állítható, hogy a temetkezésre a III. század végénél korábban nem kerülhetett sor.”

„Közvetlenül a sír felnyitása után kémiai analízist végeztek a sírban lévő szerves anyagokon. A vizsgálati eredmények azonban ismeretlenek, elvesztek – pontosabban áldozatul estek sok más értékkel együtt – Carnuntumban, az 1945. évi háborús pusztítások folyamán.”

A felsorolt I–IX. múmiasírokban az alábbi esetekben voltak azonos mellékletek

Borostyánkő amulett²⁴

- a. II. sír, Aquincum, Szemlőhegyi út
- b. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
- c. IV. sír, Aquincum, Bécsi út
- d. V. sír, Intercisa

Hagymafejes fibula

- a. VI. sír, Brigetio, augur vállán
- b. VIII. sír, Brigetio, kettős sír, második vázón
- c. IV. sír, Aquincum, Bécsi út, csak a fibula része

Üvegkarika²⁵

- a. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
- b. V. sír, Intercisa, canabae

Csont hajtű

- a. I. sír, Aquincum, Táborhegy
- b. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
- c. IV. sír, Aquincum, Bécsi útd.
- V. sír, Intercisa

Halotti cipő

- a. I. sír, Aquincum, Táborhegy
- b. II. sír, Aquincum, Szemlőhegy
- c. III. sír, Aquincum, Jablonkai útd.
- V. sír, Intercisa

Üvegpalack, gömbtestű, keskeny, hosszú nyakkal^{26a} (4. kép)

- a. II. sír, Aquincum, Szemlőhegy
- b. VI. sír, Brigetio, 1. múmia mellett
- c. VIII. sír, Brigetio, 4. múmia mellett

Üvegkorsó, egy vagy két füllel, hengeres, magas testtel^{26b} (5. kép 3-4)

- a. IV. sír, Aquincum, Bécsi út
- b. VII. sír, Brigetio
- c. VIII. sír, Brigetio

Vas edény²⁷

- a. VI. sír, Brigetio (5. kép 1-2)
- b. VIII. sír, Brigetio

Faládika²⁸

a. II. sír, Aquincum, Szemlőhegy
b. III. sír, Aquincum, Jablonkai út
c. VII. sír, Brigetio, 2. múmia

A textíliák hasonlóságáról, importjáról voltaképpen valamennyi mumifikált tetemnél szó volt. A halotti cipők analógiáira és az e sírba helyezett tárgy szimbólumára fentebb kitértünk. A továbbiakban az augurbottal együtt elemezzük az ezüst hagymafejes fibulákat.

A váll mellé helyezett sáfránycsokor maradványa több sírnál megfigyelhető volt, így például az I. sír (Aquincum), II. sír (Aquincum), III. sír (Aquincum) és VI. sír (Brigetio), VII. sír (Brigetio), IX. sír (Brigetio) esetében.

Gyümölcs volt

a. III. sír (Aquincum) fonott kosarában. A barack- és cseresznyemagvak, szár és levelek együttesen júniusi temetésre utalnak.

b. VI. sír (Brigetio) a szőlőmagvak talán őszi, szeptemberi temetés dokumentumai.²⁹

Az egymáshoz hasonló, néhol azonos sírmellékletek felsorolása egy további, figyelemre méltó adatra emlékeztet. Ez egy ritkaságnak számító, fára festett síraedícula-ábrázolás, a fayumi oázis homokjában őrződött meg.³⁰ A hellenizált görög-egyiptomi művészeti alkotások egyik érdekes, provinciális példája. Az aedícula oszlopai közötti medalionban, amelyet virágfűzér keretez, fiatal lány mellképe látható. Jobb vállá fölött turbános fejű orsó (mint a III. sírnál Aquincumban), bal vállá fölött piperedoboz (mint az I. sírnál Aquincumban). A portré alatti sávban a halotti lakomára utaló felszerelésként a szokványos tárgyak, mindegyikük párosítható a fentebb felsorolt pannóniai múmiasírok leleteivel. A képmező közepén például magas, hengeres testű, kétfüllű üvegkorsó áll az asztalon (vö. IX. sír, Brigetio). Két oldalán egy-egy üveg pohár (I. sír, Aquincum, IX. sír, Brigetio). Utóbbiak alatt egy-egy szőlőfürt (VI. sír, Brigetio), mellettük egy-egy magas, fonott tartóban dús levelű csokor (III. sír, Aquincum, VI. és IX. sír, Brigetio), s végül a képsáv mindkét szélén egy-egy alacsonyabb vesszőkosárban felhalmozott gyümölcsök (III. sír, Aquincum, VI. sír, Brigetio). A fayumi múmiasírok szimbólumai mellé tehát – a nagy távolság ellenére – odasorolhatók a pannóniai kultusz emlékei.

A mellékletek sorában első helyen kellett volna emlétenünk az érmeket. Három múmiasírból összesen négy éremről tudunk.

a.– Aquincum – Bécsi út, Diocletianus-follis 302–303-ból

b.– Aquincum – Táborhegy, Maximinus Daia (305–313)

és Crispus (†326) kopott verete

c.– Aquincum, Szemlőhegy, Alexander Severus érme a halott feje alatt

Ugyanakkor Nagy L. figyelmeztet arra, hogy az utóbbi múmiát tartalmazó kő sírláda mellett közvetlenül egy másik szarkofág is volt, s a két sír összetartozott. Utóbbiba Maximianus Herculus (284–305) pénzét tették.

A halott feje alá helyezett verdefényes Alexander Severus-éremről szimbolikus jelentőséget feltételezhetünk: utalhat az elhunyt afrikai vagy esetleg szír származására (az afrikai–szír uralkodópárral való kapcsolatra). Emlékeztethet arra is, hogy a család ennek a császárnak az idején érkezett Pannóniába, tehát a szír lakosság harmadik csoportjához tarthatott.

A többi érem (a Crispus-pénz kivételével) a tetrarchia idejéből való, közelebről abból a rövid korszakból, amikor Diocletianus a Iupiter-kultusz, a Iupiter-Sol vallás erőszakos és hivatalos felélesztésével igyekezett elérni.³¹ A császár többször megfordult a pannóniai limesen. 293-ban, a pécsi-sopisanae-i porphyr bányák kőfaragóinak a kivégzése miatt emlékeztetes ez a dátum, akik megtagadták egy Aesculapius-szobor megformálását.³² 303-ban a dél-pannóniai Cibalae püspökét végezték ki Savariában Diocletianus ittjártakor. Az ún. Quattuor coronati és Quirinus mellett még számos ismert nevű és ismeretlen keresztény mártír a mérföldkövei az uralkodó jelenlétének. 303-ból való Aquincumban (CIL III.4790) egy „Iuppiter” felirat az uralkodó tiszteletére, valamint Brigetióból a dux Valeriae tisztjéből Aurelius Ianuarius oltára hasonló szöveggel, továbbá Domitius Terentius dedicatioja. (CIL III.4293 és 10981)

307-ben – feltehetően a négy császár találkozására – szentelt a keletről Carnuntumba Diocletianus és Galerius, amikor útjukat Aquincumban megszakították. A város két polgármestere, Iul. Valerianus és Aur. Maximus, egy oltár felirata szerint, Iupiterként üdvözölte az uralkodókat. A kutatás ezt az emléket tartja számon Pannónia municipális életére utaló utolsó, helyben készült dokumentumként. (CIL III. 3522)³³

A múmiasírok elemzésénél, a mellékletek felsorolásának a végére hagyunk egy el nem hanyagolható körülményt, miszerint e csekély létszámú sírok majdnem mindegyikében volt egy-egy roppant drága, importált tárgyi emlék, amelyek külön-külön máig egyedi példányok Pannóniában.

A különleges leletek sorába tartozik egy sírvers – ez természetesen nem importáru – , Cassia koporsójának a felirata, Aquincum – Bécsi útról. A négyéves korában elhunyt kislány mumifikált tetemét lezáró kő sírláda oldalán hétsoros verses búcsúztató olvasható. A szakirodalom eddig csupán a II–III. századból ismert és tartott számon sírverseket. Ez a példány tehát bizonyíthatja, hogy még a IV. században is tartott az elhunytak hozzátartozóinak költői formában kifejezett megemlékezése.³⁴ (6. kép)

Megjegyezzük, hogy a brigetiói múmiákat is feliratos kő sírládákba helyezték, Barkóczi L. azonban egyértelműen bizonyította, hogy a szövegek a múmiáknál jóval korábbiak.³⁵ A koporsókat kétszer, háromszor, sőt négy ízben is újra felhasználták, s az utolsó alkalommal azért nem tüntették el (vakarták le) a feliratot, mert ebben az időben szokás szerint a szarkofágot már a földbe süllyesztették, a felirat tehát úgysem lett volna olvasható. Következésképp a feliraton szereplő név nem a halotté...³⁶ Feltételezhető azonban, hogy az aquincumi Cassia koporsója nem osztozott a brigetiói sírfeliratok sorsával, bár a feltáró, Topál J. szerint ezt a sírládát is a római kori járósínt alá besüllyesztve találta.³⁷

Az importált, egyedi „leletek” közül említjük az Aquincum, szemlőhegyi sírból kiemelt kerek, esztergályozott fadobozkát, amelyben arcfesték és kendőzszerek őrződtek meg, vagyis az elhunyt piperekészletéhez tartozott. A publikáció szerint a hellenizált Keletről érkezett ez a luxuscikk a Duna mellékére.³⁸ Ugyancsak egy távoli provinciában festették falemezre azt a férfiportrét, amelyet fiatal nő mumifikált koporsójából emeltünk ki Aquincumban, a Jablonkai úton. A képnek, töredékesen bár, de a keretlécei is fennmaradtak. Ez arról vall, hogy a kék szemű, fekete hajú és szakállú fiatal fér-

fi portréja eredetileg a szoba falán függött. A kb. 27 éves korában elhunyt felesége sírjába emlékeztetőül helyezték a halotti cipők mellé a képmást.³⁹ (7. kép)

Pannónia egyik legértékesebb római kori emléke az I. számú brigetiói mumifikáltan konzervált halott augurbotja.⁴⁰ A halott vállához támasztott szakrális jelvény felső, hajlított fogantyúja ötvösmunka, aranyozott ezüstműből készült niellódíszes berakással. Ugyanilyen anyagú és kidolgozású a halott vállán lévő fibula, tehát egy garnitúrához tartoztak.⁴¹ E hagymafejes fibula felső gombja hiányzik, s az együtttest publikáló Barkóczi L. megfigyelte, hogy itt törésnek, sérülésnek nincs nyoma, a gombot nagyon gondos munkával lefűrészelték.⁴² Ilyen értékes tárgy megcsonkításának a feltételezhető okaival legutóbb újra foglalkozott a szerző.⁴³ Még azt is megfigyelte, hogy az 1958-ban feltárt brigetiói múmia garnitúrája ugyanabból a Sirmium környéki híres ötvösműhelyből való, mint egy aquincumi, 1853-ban felszínre került, értékes leleteket tartalmazó férfisír öv- és fibulagarnitúrája.⁴⁴ Mindkét együttes, a brigetiói és az aquincumi a III. század utolsó harmadában készült. Erre az összefüggésre a későbbiekben még visszatérünk.

A PANNÓNIAI MÚMIÁK KORÁHOZ

Az augurbot, a fibulák, az üveg- és bronzedények a publikációk szerint a III. század utolsó évtizedeiben, a IV. század első két évtizedében készülhettek. A női ékszerek együttesen a IV. század tipikus sírleletei közé sorolhatók, a fára festett férfiportré legszorosabb analógiáját a IV. század első feléből ismerjük, a Fayumból, Észak-Afrikából, korát I. Constantinus idejére határozták meg.⁴⁵

Az érme 303–326 közötti veretek, ezért már Nagy L. terminus post quemként fogta fel datálóértéküket.⁴⁶ A brigetiói augurbottal azonos mintázatú aquincumi övgarnitúra és fibula mellett a Pasaréti úti sírban 42 érem is volt, az együttes utolsó verete Maximianus Herculus pénze, illetve Diocletianus 305-ben kibocsátott érme.⁴⁷ Rómer ezért a sír korhatározását, amit Hampel és Hekler a IV. század legvégére tett,⁴⁸ eredetileg is 305 utáni időpontra javasolta.⁴⁹

Közvetett megfontolások is támogatták a fenti periódus körvonalazását. Brigetio temetőinek sorában a legutolsó kutatásokig kb. 40 évnyi hiátus volt a III–IV. század fordulóján. Barkóczi L. szerint ebbe az időközbe illeszkedett a múmiákat is tartalmazó ún. cellás temető.⁵⁰ Intercisában, Bóna I. megfigyelései szerint, a katonavárostól kissé távolabb fekvő délkeleti sírmezőt 313 után nyitották meg, s ide csupán 30–40 éven át temetkeztek.⁵¹ Az aquincumi, táborhegyi és szemlőhegyi múmiákat Crispus erősen kopott pénze miatt a IV. század középső harmadánál későbbre keltezte Nagy Lajos.⁵² A Jablonkai úti múmia datálásához a 320 utáni évtizedeket javasoltuk,⁵³ a legutóbb előkerült aquincumi, Bécsi úti múmia korát a verdefényes érem miatt Topál J. 303-ra határozta meg.⁵⁴

Összességükben a IV. század első felére utalnak a datálást segítő leletek.

A HALOTTAIT MUMIFIKÁLVA ELTEMETŐ SZEKTÁRÓL

Feltűnő volt már az első és a második aquincumi múmia esetében a szoros kapcsolat a hellenizált Kelettel. A táborhegyi múmiánál az antropológiai vizsgálat alpi vonásokat figyelt meg, ezért Nagy L. úgy vélte, csupán a szekta terjesztői és az árucikkek közvetítői érkezhettek Kis-ázsiaiából, esetleg Észak-Afrikából.⁵⁵ A brigetiói augur az antropológusok bizonyítékai szerint a Mediterraneum keleti vidékéről származott. Barkóczi L. arra gondolt, hogy annak a csoportnak a leszármazottja, amely 270 után költözött át a pannóniai határvárosokba.⁵⁶ Feltehetően Palmyra és Dura-Europos elveszte, vagyis az Imperium Romanum e keleti frontszakaszának a feladása után Szíriából a Duna mellékén még mindig biztonságosabb körülmények között élő rokonaikhoz menekültek.

Kétségtelen, hogy a Nagy Lajos 1929-beli és Barkóczi 1958. évi leletmentései során előkerült mumifikált temetkezések után, az 1963–1983 között feltárt további múmiasírok még erőteljesebben figyelmeztetnek az orientális kapcsolatokra. A lelőhelyeket összegezve már leírtuk, hogy kizárólag olyan limes menti garnizonokról van szó, ahol szír cohorsok állomásoztak. E sorból csupán *Ulcisia Castra* (IV. századi nevén *Castra Constantia*, ma Szentendre) hiányzik e lelőhelyek közül. Talán az is lehet e hiány oka, hogy Aquincum közelsége miatt (a távolság mindössze 19 km, vagyis 16 MP) a tehető, a vagyonos szír családok beköltöztek Aquincum katonavárosába, s itt vállaltak szerepet a város vagy a provincia székhelyének vezető testületeiben.⁵⁷ A III. század végén, sőt még a IV. században bevándorló sírekről felirataik bizonyítják és névadásuk jelzi, hogy még görögül beszéltek, tehát közvetítői lehetnek volna az akkor többségében görögre fordított keresztény szövegeknek és a liturgia e tájon kialakult rendje meghonosításának.⁵⁸ Ezen a ponton azonban hangsúlyoznunk kell, hogy eddig még egyetlen pannóniai múmiasírban sem volt semmiféle – egyértelműen – kereszténységre valló emlék.

A budaújlaki aranyozott ezüst, niellódíszes garnitúrát a keresztetből összeállított ornamentikája miatt (s ez ismétlődik a fibulán, valamint a brigetiói augur garnitúráján is), éppen szimbólumként értelmezett díszítményei miatt sorolta a múlt századi kutatás az ókeresztény emlékek sorába. Ezt a véleményt, ha nem is döntötte meg teljesen, de elbizonytalanította a máig korszerűnek tartott stíluskritikai vizsgálat.⁵⁹ S voltaképpen ez történt a halott mellé sírba helyezett korszó-pohár mellékletek magyarázatával is. Az utolsó vacsora jelképének tartott együttesekről újabban az a vélemény, hogy ez a IV. században a régi hit követőinél és a különböző keresztény szektáknál egyaránt megtalálható.⁶⁰

A IV. századi mumifikált halottak kutatása során minden alkalommal felmerült annak a lehetősége, hogy az elhunytak Isis-kultusz közösségébe tartozhattak. Alföldi A. és Swoboda E.⁶¹ szerint „Rómában a szenátusi rend, az arisztokrácia ellenállásának a kereszténységgel szemben kifejtett jeleként még a IV. század végén is áldoztak *Sol invictus* – Isis – *Magna Mater* tiszteletére, az ősi *capitoliumi* triasz helyett.” E hagyomány provinciákbeli továbbélését is felvetették.

A Jablonkai úti sírba helyezett gyümölcsök és virágok rituális szerepéhez Cumont F.-t idéztük, aki a hellenizált-orientális kultuszoknál az örök élet szimbólumát ismerte fel e nö-

vényi maradványokban.⁶² S emlékeztettünk arra, hogy a valóságos körmeneteken fiatal lányok fejükön vitték a gyümölcsös, virággal telt kosarakat (*Apuleius* II, 12). Az Isis-szertartás színes leírásánál is erről olvasunk, s a híres pompeji falfestményen így láthatjuk. Az aquincumi sírban lévő fonnott fakéregdarabkák a gyümölcsök és virágok között ebben a felfogásban kaptak értelmet. A virág- és gyümölcskosarak helyi ábrázolását számos – a múmiasíroknál korábbi – pannóniai kőemlékekről gyűjtötte össze Kuzsinszky B.⁶³ A gyümölcskosarak legszebb példáit az aquincumi, szüreti jelenet ábrázoló falfestményen mutatta be Szirmai K.⁶⁴

A felsorolt és vázolt lehetőségek eredményei alapján a halottait mumifikáltan eltemető közösségről bizonyosat nem mondhatunk. A politeizmus és monoteizmus mezsgyéjén többféle rítus keveredett e vallás szertartásában.

AQUINCUM ÉS BRIGETIO VÁROSI TANÁCSÜLÉSEIT MÓDOSÍTÓ SZERTARTÁSOK A IV. SZÁZADBAN

Pannónia késő császárkori történetének legfontosabb eseményeit az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai viszonylag pontosan követni tudták, sok minden tisztázódott Pannónia ez utóbbi korszakának közigazgatásáról is. A IV. század első felének vallási téren zajló politikai küzdelmeiről az új tudományos eredmények főként a felszínen észlelhető, a birodalmi politika életében megnyilvánuló jelenségeket rögzítik. Mindenekelőtt az újjászervezett hadseregről, az erődépítésekről szólnak.⁶⁵ A polgári lakosság, a vidék és a bevándorlók nagy tömegeinek hite váltásáról keveset tudunk. Éppen ezért minden jelenség, minden mozzanat értékelhető, ami egy-egy részletre világít rá a hosszú folyamaton belül.

A fent említett periódus a „régí hit” követőinek és a kereszténységnek ádáz küzdelmével telt el. Egyik vallás sem egységes már ekkor, számtalan szekta színezi az esetenként egymástól átvett rítusok miatt amúgy is tarka képet. Leegyszerűsítve e korszak legfontosabb állomásai:

1. a tetrarchia kori nagy keresztényüldözések, 293 és 303 közti évtized,
2. Diocletianus által a Jupiter- és Sol-kultusz felélesztése,
3. I. Constantinus idejében az egyistenhívőkre is érvényes türelmi rendelet kibocsátása,
4. II. Constantius idejében az arianizmus térhódítása Pannóniában, valamint a régi hit híveit fokozatosan sújtó rendelkezések megjelenése. S ami a legfontosabb: a „vallás” jegyében folytatott szívós küzdelem egyértelműen politikai jellegű volt, a hatalom kizárólagosan megszerezhető egyeduralmát célozta.⁶⁶

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kereszténység nem tiltotta a mumifikálást (l. a katakombák múmiáit), sőt egyes korszakokban a halott fogalmát – szerintünk – a múmiával azonosították az ábrázolásokon. Így jelenik meg például falfestményeken, ókeresztény ládikavereteken (még *Ulcisia Castrában* is) a kő sírládából múmiaként életre keltett Lázár.⁶⁷

Végösszegben a tucatnyi pannóniai múmiasír áttekintésének eredményeként csak a korábbi véleményt hangsúlyozhatjuk: zárt csoportról van szó, méghozzá a városokban élő, ropant jómódú családokról, amelyek ezt a rítust néhány évtizeden át gyakorolták a IV. század első felében.

Ebből az eredményből ugyanakkor eljutunk egy olyan felismeréshez, ami rávezethet a limes menti pannóniai városok közigazgatásában beálló fontos változás időpontjára. A kérdés talán így hangzik: *meddig folyt a városi tanács szertartásrendje a sok évszázad óta megrögzött, konvencionális módon, s mikor változott meg alapvetően?*

Az egyik brigetioi múmiasír augurbotja szolgáltatja ehhez a témához a kiindulópontot. Erről az ötvösművekről Barkóczi László megállapította, hogy Dél-Pannóniában készült, azonos műhelyben, mint az aquincumi ún. budaújlaki sírban talált aranyozott, ezüst, niellótechnikával készült övgarnitúra.⁶⁸ Mindkét sírban teljes garnitúra volt, amelyek a III. század utolsó harmadában készültek. Mócsy A. véleménye szerint is az augurbotot csak amiatt helyezhették a sírba, vagyis azért vonhatták ki a forgalomból, mert a mumifikáltan eltemetett halott jelvénye, mely hivatali funkciójához tartozott, Brigetio utolsó augurjának számított.⁶⁹ A drágakövekkel díszített jelvény ugyanis a hivatal tulajdonát képezte. (8. kép)

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, még a múlt században feltárt, szóban forgó aquincumi, a publikációkban „budaújlaki” névvel jelölt sírban (a jelenlegi Budapest szálló helyén találták, a római út mellett...) két öv – egy szélesebb és egy keskenyebb – volt. A budapesti szélesebb, ún. keretelt csattal felszerelt övet Fischer T. 1988. évi részletező tanulmányában a rajna–dunai limesről származó, szinte ugyanolyan darabok közé sorolta.⁷⁰ Lényeges az övcsat, ami tüske nélküli, ezzel a szíjat jobbra-balra kétfelé osztva, a derékszíjon át-bújtatva rögzítették. (9. kép) Ubl. H. J. szerint ezt a katonai rangjelző felszerelést legkorábban Caracalla idejében vezették be a hadseregben.⁷¹ Martin-Kilcher S. arra figyelmeztet, hogy az aranyozással, niellótechnikával készült ötvösmunkát a magas rangú tisztek megkülönböztetésére csak a gallienusi hadseregreformot követő korszakban vezették be.⁷² Fischer T. ugyanakkor bizonyítja, hogy valamikor 300 körül, a tetrarchia folyamán újra átszervezett hadsereg katonai viseletéből már egyszerre el is tűnt a szóban forgó jellegzetes fibula és övgarnitúra, amelynek készítése idejét és használatát a hadseregben így mintegy generációnyi időszakra, 265–295 közé szorította be. S utalt arra is, hogy a keretelt, tüske nélküli övveretek készítése és viselete elég váratlanul megszűnt.⁷³ Ezután az időpont után általánosan a keskenyebb bőrvöv, D alakú, mozgatható tüskével ellátott övcsattal tartozott a hadsereg felsőbb tisztikarának a viseletéhez és a közigazgatásban „felövezett” magisztrátusok, curialisok viseletének tartozékához (például Brigetio, 2. és 4. múmia).

Burger A. 1984-ben újrazivizsgálta és publikálta az aquincumi sír teljes együttesét⁷⁴, tehát nemcsak az övvel foglalkozott. Részletes elemzése új felismeréshez vezetett, a sír mellékletei: a D alakú, mozgatható tüskéjű, csattal ellátott keskenyebb öv a derékon volt. A díszesebb – fentebb leírt – szélesebb övet a halott combjára helyezték. A vállon lévő fibula, a reliefdíszű, ruhára applikált ezüstkorong Mercurius-ábrázolással, a vésett kővíű gyűrűk, egy összezsukható vasszék és egy vasfejsze nyelének farostjai őrződtek meg, melyek együttesen Aquincum egyik polgármesterének a tulajdonában lehettek. A tetrarchia idején átszervezett közigazgatás szerint a curialis rang, illetve e funkció örökletessé vált, apáról fiúra szállt, s ha a család férfiága kihalt, örökbefogadással biztosították a folytonosságot.⁷⁵ Az insigneikat otthon őrizte a csa-

lád, nem voltak a hivatal tulajdonában. Egyébként mind Brigetióban, mind Aquincumban a kopás jeleit figyelték meg a felsorolt tárgyakon, ami hosszabb használatra utal.

A fentiekből következően a két sírlelet tehát nemcsak a stíluskritika szemszögéből tartozik össze, hanem a történelmi értékelés eredménye is erre figyelmeztet.⁷⁶ Nem lehet ugyanis véletlen, hogy ilyen drága és értékes jelvényegyüttesek mind Brigetióban, mind Aquincumban szinte egyszerre kerüljenek ki végképp a forgalomból (hiszen itt elrejtésről nem lehet szó...). Feltehetőleg azt az időpontot jelentheti, amikor a városi tanács ülésein a tanács vezetője már nem viselte a cingulumot, a phalerát, a gyűrűket, nem állt mögötte a securisszal a lictor, és a sella curulisra sem volt szükség. Ugyanakkor ezen alkalmakkor megszüntették az augurációt, hiszen a keresztény felfogás szerint már nemcsak elvesztette a jelentőségét, hanem egy idő múlva üldözendő cselekedetnek tartották.⁷⁷

Az időpont Valeria városaiban a türelmi rendelet után (313) még nem képzelhető el azonnal. A régi rend még tartotta magát egy ideig.⁷⁸ Tanulságos ebből a szempontból I. Constantinus építési tevékenysége magában az Urbsban. Elsőként Péter apostol szerény kis vatikáni sírkápolnáját bővítette szilopos tornáccal, és a Lateránban emeltetett a klérus gyűlései számára egy nagyobb csarnokot a császári tulajdonban lévő domus Faustae helyén. Lánya és anyja temetkezési mauzóleuma a via Nomentanán tartozik még ebbe a kezdeti stádiumba, amikor csupán „fuori le mura” váltak láthatóvá határozott formában az új hit jelképei. Constantinus nagyszabású, látványos egyházi és profán építkezéseire Róma városfalain belül csupán a Licinius feletti győzelme után, tehát 324-et követően került sor egyszerre Róma különböző kerületeiben. Így kívánta Constantinus új politikáját, annak súlyát és jelentőségét érvényre juttatni a Róma városi, ősi múlttal rendelkező, befolyásos arisztokrata családokkal szemben.⁷⁹

A Licinius feletti győzelem a provinciákban is új korszaként fogható fel, s felértékelte az előző, 313. évi rendeletet. „... a provinciák uralkodórétegét is egészen Nagy Constantinusig pogánynak kell tartanunk, megtérését pedig Constantius idejére, amikor a kereszténységre való áttérés az új arisztokrácia kiválasztásában követett egyik legfontosabb politikai szemponttá vált...”⁸⁰

II. Constantius uralkodása alatt Pannóniában még egy változás figyelhető meg. Az uralkodó gyakran és hosszabb időt töltött az időszakosan császárváros rangjára emelt pannóniai Sirmiumban. Az auctorhelyekből kitűnik, a császárt különböző keresztény közösségek püspökei tartották befolyásuk alatt az említett politikai célok érdekében.⁸¹ A század eleje óta Valeria városaiban is működtek püspökségek, hiszen csak e főpap keresztelhetett. Hatásukra a császár sorra bocsátja ki a régi hitet sértő, majd a híveit kirekesztő s végül üldözendő rendeleteit. Az ősi, politeisztikus augurációt a fentiek értelmében legkorábban 325 után, még I. Constantinus alatt, legkésőbb II. Constantius idejében szüntették meg a városi tanácsüléseken. Ekkor már nem tűrték a hivatalokban a többségre jutott keresztény városi tanácsosok a hitüket sértő „pogány” szertartásokat.⁸²

A halottait mumifikálva temető szektáról – jelenlegi ismeretek szerint – ettől kezdve nincs adat. Tagjai vagy áttértek az új hitre, hogy megtarthassák vezető szerepüket Pannónia limes-menti városaiban vagy elhagyták a provinciát.⁸³

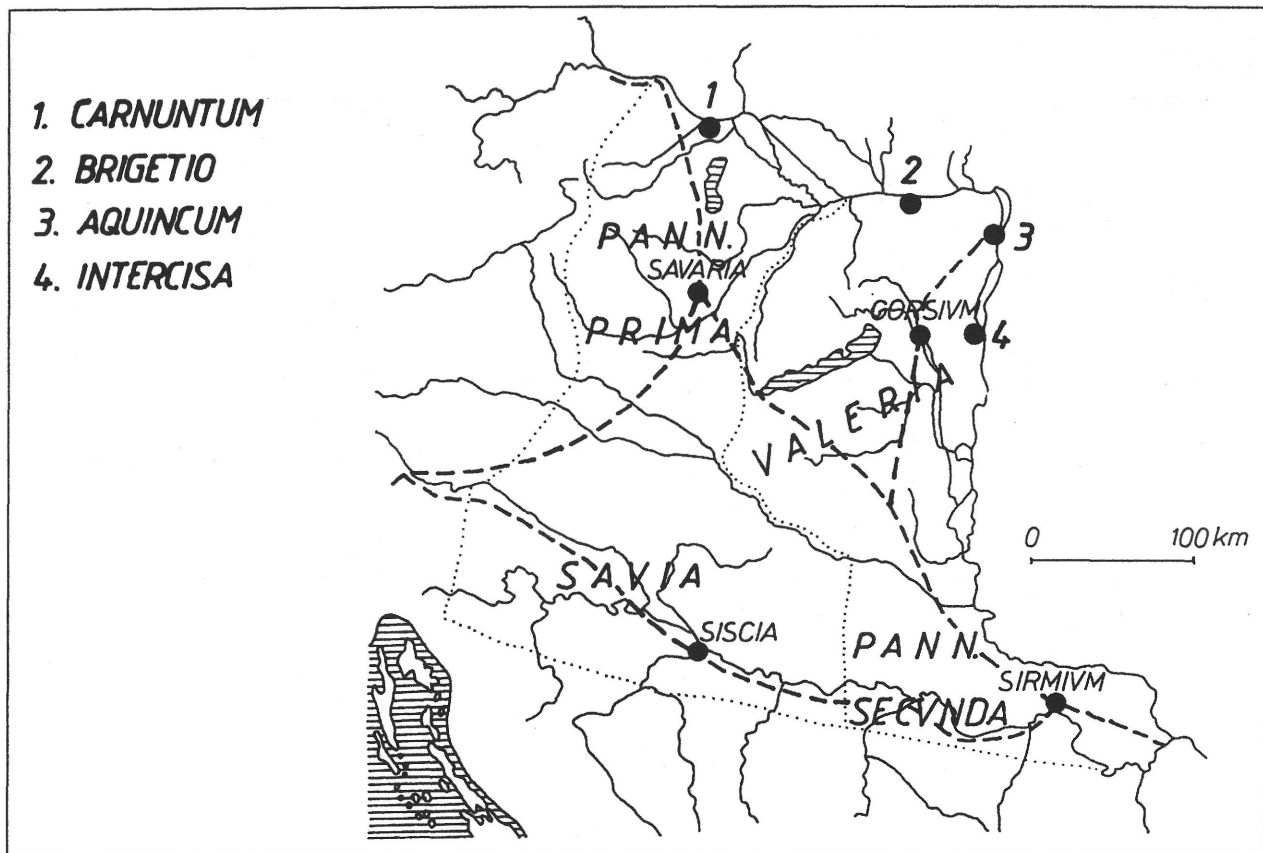
1. SWOBODA 1964. 199., 294.
2. Kandler H. szíves levélbeli közlése 1987-ből.
3. BARKÓCZI 1965. 215. A brigetói sírok publikációjakor a szerző természetes mumifikálódásra gondolt a textíliák rossz állapota miatt. Az 1958-ban leletmentett temetőből származó síranyagok interdiszciplináris vizsgálata döntötte el a mumifikálás tényét.
4. PÓCZY 1964. 176–191.
5. NÉMETH-TOPÁL 1991. 73–84.
6. PÓCZY Klára 1976–1977. évi leletmentése a középkori klariszsa-kolostor feltáráshoz kapcsolódva, ennek romjai alatt lévő sírok. Vö. BudRég 25. 1984. 471. Az anyag rossz állapota miatt publikálatlan.
7. VÁGÓ-BÓNA 1976. 25–26., Abb.14. Taf. XXXIV.1. Egy leletmentés jelentése még 4 múmiasírról tudósít. A kő sírládákban lévő leletegyüttesek rossz állapota miatt csak egy sír volt értékelhető. VÁGÓ 112–113.
8. LÓRINCZ 1990 a. 79., 81., 82.
9. BARKÓCZI L. (1944–1951) 44.
10. FITZ 1972. 92., 97., 228., NAGY L. 1939. 117. A népes gyülekezet alapján Aquincumban a szírek collegiumát feltételezte.
11. JOBST 1992. 17., 60.
12. NAGY L. 1935. 9.; Azonos véleményét közölte a carnuntumi sírról SWOBODA 1964. 199.
13. NAGY L. 1935. 11–12., 3–4. jegyzetek.
14. HOLLENDONNER 1917. 13–17.; HAJNAL 1964. 192–193.; HAJNAL 1965. 259–266. A Bécsi úti mumifikált tetem textilvizsgálatáról NÉMETH-TOPÁL 1991. 74. Lészko I., Szalay Z., Sipos E., Jorgensen-Bender E. közreműködésével.
15. NAGY L. 1935. 8.; PÓCZY 1964. 177., 2. kép; VÁGÓ-BÓNA 1976. 25.; NÉMETH-TOPÁL 1991. 74.
16. PÓCZY 1964. 185., 7. kép.; BARKÓCZI 1965. 224., 227.
17. Részletesen: KORBULY 1934. 25–29.
18. NAGY L. 1935. 8.; PÓCZY 1964. 276.; BARKÓCZI 1965. 218.; VÁGÓ-BÓNA 1976. 25.
19. NAGY L. 1935. 14., 8. kép, 20. és 12. kép.; PÓCZY 1964. 180–181., 6. kép.; VÁGÓ-BÓNA 25.
20. NAGY L. 1935. 14–16.
21. PÓCZY 1964 (irodalommal) 180., 12–19.j., 6–9. kép
22. PÓCZY 1964. 182.
23. PÓCZY 1964. 181.; WULFF 271., 356.
24. FACSÁDY 49–52., 88–94., 235. kép
25. PÓCZY 178. és 5. kép.
- 26/a. BARKÓCZI 1990. 155., 20. ábra 2., 1. (Kat. 121. és 123.); Az idézett típusokkal és ebben az időszakban kezdődik nagyobb tételekben az orientális üvegek importja Pannoniában, bár még folyamatos a Rajna menti kereskedelem.
- 26/b. BARKÓCZI 1990. 155., 21. ábra 5., 23. ábra 4. (Kat. 171. és 180.)
27. BARKÓCZI 1965. 220. V. ábra 1.; 229., 241.; Legújabbban SZIRMAI 1993. 421–427. A vasedényeket orientális importnak tartják.
28. NAGY L. 1935. 20–21.; PÓCZY 1964. 181., 183.
29. PÓCZY 1964. 184.
30. PÓCZY 1968. 336., 6. kép.; Ehhez ZALOSCER 39.
31. NAGY L. 1942. 437.; BARKÓCZI 1965. 255., 145. j.
32. Összefoglalva: MÓCSY 1990. 260–263.
33. ALFÖLDI 1943. 33–43.
34. NÉMETH-TOPÁL 74–76.
35. BARKÓCZI 245–246.
36. BARKÓCZI uo. 247.
37. NÉMETH-TOPÁL 73.
38. NAGY L. 1935. 15–16., 9–10. kép
39. PÓCZY 1966. 272–277., 1–2. kép PÓCZY 1968. 331–336., Abb. 7.; EHRlich, 1953. 82.; ZALOSCER 1961. 31–42.
40. BARKÓCZI 1965. 238. irodalommal.; THOMAS 1982. 265., 6. kép. Az ötvösmunkával formált fogantyút az ókeresztény emlékekhez sorolta, püspökbotnak tartotta; MÓCSY 1990. 261. cáfolta ezt a feltevést; vö. LATTE E. Lituus, 804–806.
41. BARKÓCZI 1965. 239. irodalommal.
42. BARKÓCZI 1993. 327–328., 4., 8. kép.
43. BARKÓCZI 1994–95. 105.
44. BARKÓCZI 1965. 238–239.
45. PÓCZY 1968. 334., 4. kép. Magának az aquincumi portrének a mérete csupán kétharmada a szabvány múmiaportrékhoz viszonyítva.
46. NAGY L. 1935. 23., 16. kép
47. HAMPEL 32.
48. HEKLER 242–248.
49. RÓMER F. 1864. 120.
50. BARKÓCZI 1965. 238–239.
51. VÁGÓ-BÓNA 131., 134., 138.
52. NAGY L. 1935. 23.
53. PÓCZY 1964. 88.
54. NÉMETH-TOPÁL 1991. 71.
55. NAGY L. 1935. 28–30.; NAGY L. 1942. 665.
56. BARKÓCZI 1944–51. 51.; BARKÓCZI 1965. 256.
57. NAGY L. 1938. 129.; PÓCZY 1994. 228.; Az *Ulcisia Castrabeli* alakulat Antiochiából érkezett, ottani kapcsolataikhoz KÁDÁR 2., 5. j.
58. KÁDÁR 2., 4. és 2., 7. j.; MÓCSY 1972. 200.
59. Még ilyen felfogásban szerepel: NAGY L. 1942. „A budaújlaki sír keresztény jellegű díszítményekkel”.
60. BÓNIS 567–569., 11. ábra; Ellentétes véleménnyel VÁGÓ-BÓNA 1976. 163.
61. ALFÖLDI 1937. 11–28.; SWOBODA 201.; PÓCZY 1964. 29.; JOBST 74.; WESSETZKY.
62. CUMON, 68., 85.; WESSETZKY 11.
63. KUZSINSZK, 27. kép
64. SZIRMAI 1984. 247–253., 6. kép
65. ALFÖLDI 1942. 692–721.; SOPRONI 156–177. BARKÓCZI 1980. 106–115.; FITZ, 1994. 1179
66. ALFÖLDI 1942. 713.
67. PÓCZY 1964. 188. Valamint Jaurius leányának kis múmiája.
68. BARKÓCZI 1965. 238.
69. MÓCSY 1974. 365.
70. FISCHER 176., 4. ábra
71. UBL 1969. 443.
72. MARTIN-KILCHER 173.
73. FISCHER 183., 8. és 11. ábra
74. BURGER 70. és 38. j.
75. ALFÖLDI 1942. 710.
76. BARKÓCZI 1965. 243.; BURGER 66.; Werner J. felvetette Burger

- teóriájával szemben azt a véleményét, hogy az aquincumi (ún. budaijlaki sír) halottja germán harcos volt, aki magas rangot töltött ugyan be a római birodalmi hadseregben, de megtartotta, ősi szokás szerint, régi fegyverét, a vasfejszét. Erről: FISCHER 177. és 14. j. (Megjegyezzük, hogy J. Werner a sír többi leletéről, például a phaleráról, az összecsuható székéről stb. nem tesz említést. Számításunk szerint az őv készítésétől az elrejtéséig három generációsnyi idő telhetett el. Ezek szerint a nagyapa még a III. század utolsó harmadában a hadsereg magas rangú tisztikarához tartozott, fia az aquincumi colonia decuriója lehetett, az unoka örökölte a curialis tisztséget, s talán a sacerdos provinciae funkciót is betöltötte.)
77. NAGY T. 1942. 91–94.; UBL 1982. 298.
78. ALFÖLDI 1942. 713.; BARKÓCZI, 1980. 111.
79. KRAUTHEIMER 30–31., 33., 39.
80. MÓCSY 1972. 200.
81. ALFÖLDI 1942. 708.
82. A IV. század első felében a keresztény kultushelyek körül található mind a rajnai, mind a dunai provinciákban a legtöbb babonával, varázslattal összefüggő emlék, jelezve, hogy amikor a kereszténység elterjedt, már telve volt a különböző misztériumvallások elemeivel. Ehhez: BÖHNER 98.; PETRIKOVITS 141.; SWOBODA 178.; ALFÖLDI 1942. 709. „Az itteni kereszténység különben a régi pogány és az új keresztény ideák furcsa vegyületét mutatja...”
83. FITZ 1980. 156. „At this time the state directly interfered in the affairs of the cities, autonomy surviving only in name.”

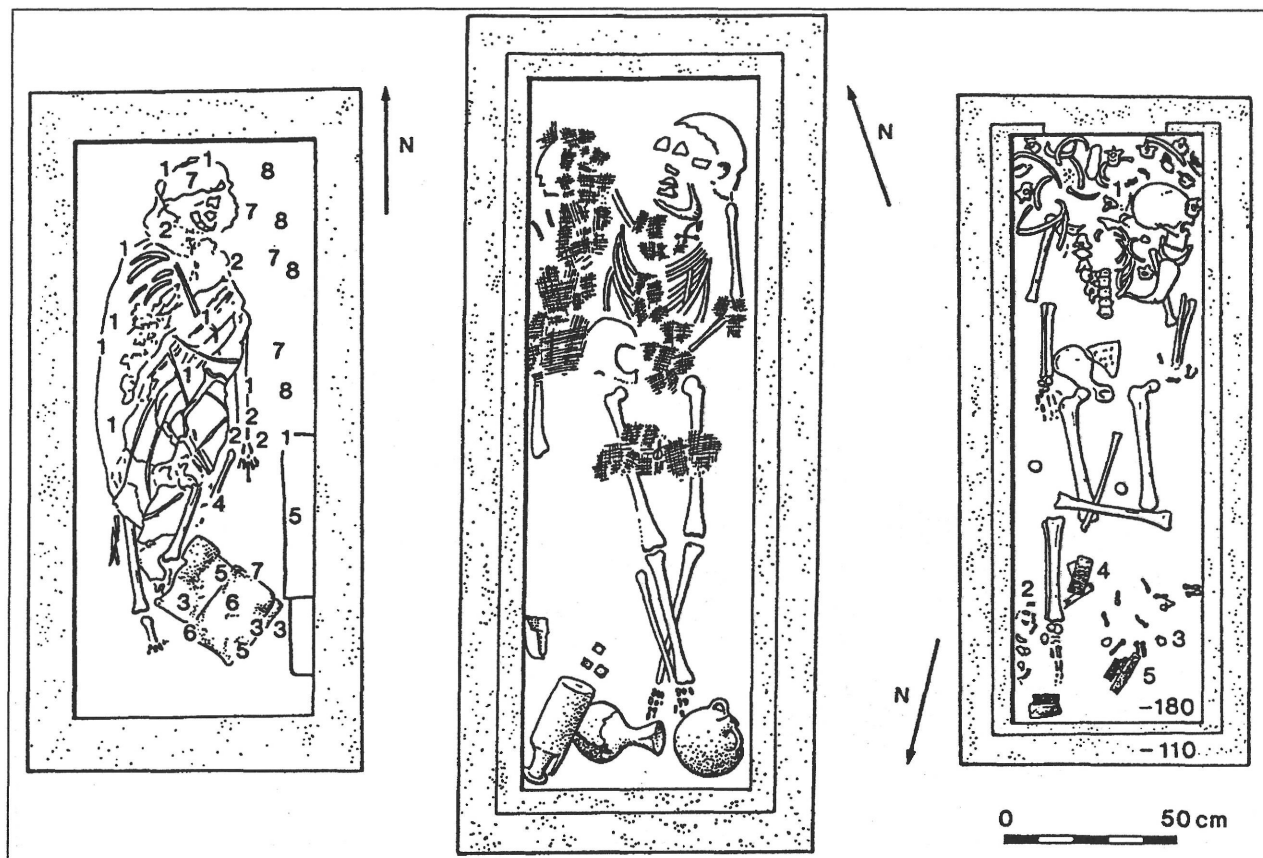
IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDI 1937=ALFÖLDI András: Isis-szertartások Rómában a IV. században, a keresztény császárok alatt. Budapest, 1937.
ALFÖLDI 1942=ALFÖLDI András: Aquincum a késő római világban. In: Budapest története I. Bp. 1942. p. 670–746.
ALFÖLDI 1987=ALFÖLDI András: Die Kontorniatmedaillons. Berlin, 1987–1990.
BARKÓCZI 1951=BARKÓCZI László: Brigetio. DissPann Ser.2.22. Bp. 1951.
BARKÓCZI 1964=BARKÓCZI László: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletianus. ActaArchHung 16. 1964. p. 257–356.
BARKÓCZI 1965=BARKÓCZI László: New Data on the History of late Roman Brigetio. ActaAntHung 13. 1965. p. 214–257.
BARKÓCZI 1968=BARKÓCZI László: Die datierte Glasfunde aus Brigetio den Gräberfeldern von des 3. und 4. Jahrhundert. FolArch 19. 1968. p. 39–86.
BARKÓCZI 1980=BARKÓCZI László: The History of Pannonia. In: The Archaeology of Roman Pannonia. Red. Lengyel A.–B. Radan: Budapest–Kentucky, 1980. p. 85–124.
BARKÓCZI 1993=BARKÓCZI László: Megjegyzések Valeria 4–6. századi történetéhez. Hiányos hagymafejes fibulák és ruhatűk. BudRég 30. 1993. p. 327–352.
BÓNIS=BÓNIS Éva: Korsó- és pohármellékletek 4. századi sírokban Aquincumban. BudRég 14. 1945. p. 545–572.
BÖHNER=BÖHNER, K.: Zum allmählichen Übergang vom Haidentum zum Christentum. Trierer Zeitschrift 1950. p. 9–50.
BURGER=BURGER Alice: Késő római sírok Aquincumban. BudRég 25. 1984. p. 65–118.
CUMONT=CUMONT, F.: Les religions orientales dans la paganisme romaine. Paris, 1929.
CURTIUS=CURTIUS, L.: Die Wandmalereien Pompeis. Leipzig, 1933.
DRERUP=DRERUP, H.: Die Datierung der Mumienporträts. Paderborn, 1933.
EHRlich=EHRlich, W.: Bild und Rahmen im Altertum. Leipzig, 1953.
FACSÁDY=FACSÁDY Annamária: Borostyán ékszerek. In: Aquileia–Aquincum. Bp., 1995. p. 49–52. és 88–94.
FISCHER=FISCHER, T.: Zur römischen Offiziersausrüstung im 3. Jahrhundert n.Ch. Bayerische Vorgeschichtsblätter 53. 1988. p. 167–198.
FITZ 1972=FITZ Jenő: Les Syriennes á Intercisa. Latomus Bruxelles, 1972. p.
FITZ 1980=FITZ Jenő: Population. The last century. In: The archaeology of Roman Pannonia. Red. Lengyel–Radan. Budapest–Kentucky, 1980. p.
FITZ 1982=FITZ Jenő: Das Jahrhundert der Pannonier (193–284). (Hereditas) Bp., 1982.
FITZ 1992=FITZ Jenő: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit. I–IV. Bp. 1992–1995.
HAJNAL 1964=HAJNAL L.-né: Az újabb aquincumi múmiasír anyagának a textilvizsgálata. ArchÉrt 91. 1964. p. 192–194.
HAJNAL 1965=HAJNAL L.-né: Textiles from the graves of Late Roman Brigetio. ActaAntHung 13. 1965. p. 259–266.
HAMPEL=HAMPEL József: Keresztény emlékek a régebbi közép-korból. ArchÉrt 14. 1894. p. 24–37.
HEKLER=HEKLER Antal: Római ezüst övdíszek. ArchÉrt 30, 1910. 242–249.
HOLLENDONNER=HOLLENDONNER F.: Növényi maradványok aquincumi múmiasírokból. Botanikai Közlemények 1917.
JOBST=JOBST, H.: Orientalische Religionen und Kulte. In: Carnuntum (Jobst W.) 1992. p. 17–81.
KÁDÁR=KÁDÁR Zoltán: Les cultes orientaux en Pannonie. Bruxelles, 1962.
KORBULY=KORBULY Gy.: Aquincum orvosi emlékei. DissPann Ser. 1. 3. Bp., 1934.
KRAUTHEIMER=KRAUTHEIMER R.: Rom, Schicksal einer Stadt, 312–1308. München, 1987.
KUZSINSZKY=KUZSINSZKY Bálint: Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Bp., 1934.
LATTE=LATTE, R.: Lituus. RE. Hb. 25. 1926. p. 80–806.
LÓRINCZ 1990 a=LÓRINCZ Barnabás: Hadsereg: Segédcsoportok. In: Pannonia régészeti kézikönyve. (Szerk. Mócsy A.–Fitz J.) Bp. 1990.
LÓRINCZ 1990 b=LÓRINCZ Barnabás: Limes- és helyőrségtörténet. In: Pannonia régészeti kézikönyve. (Szerk. Mócsy A.–Fitz J.) Bp. 1990.
MÓCSY 1972=MÓCSY András: Pannonia története. Bp. 1972.
MÓCSY 1974=MÓCSY András: Pannonia and Upper Moesia. London–Boston, 1974.
MARTIN-KILCHER=MARTIN-KILCHER, S.: Ein silbernes Schwertortband mit Niellodekor und weitere Militärfunde des 3. Jhts aus Augst. In: Jahresbericht aus Augst und Kaiseraugst 5. 1985. p. 170–198.

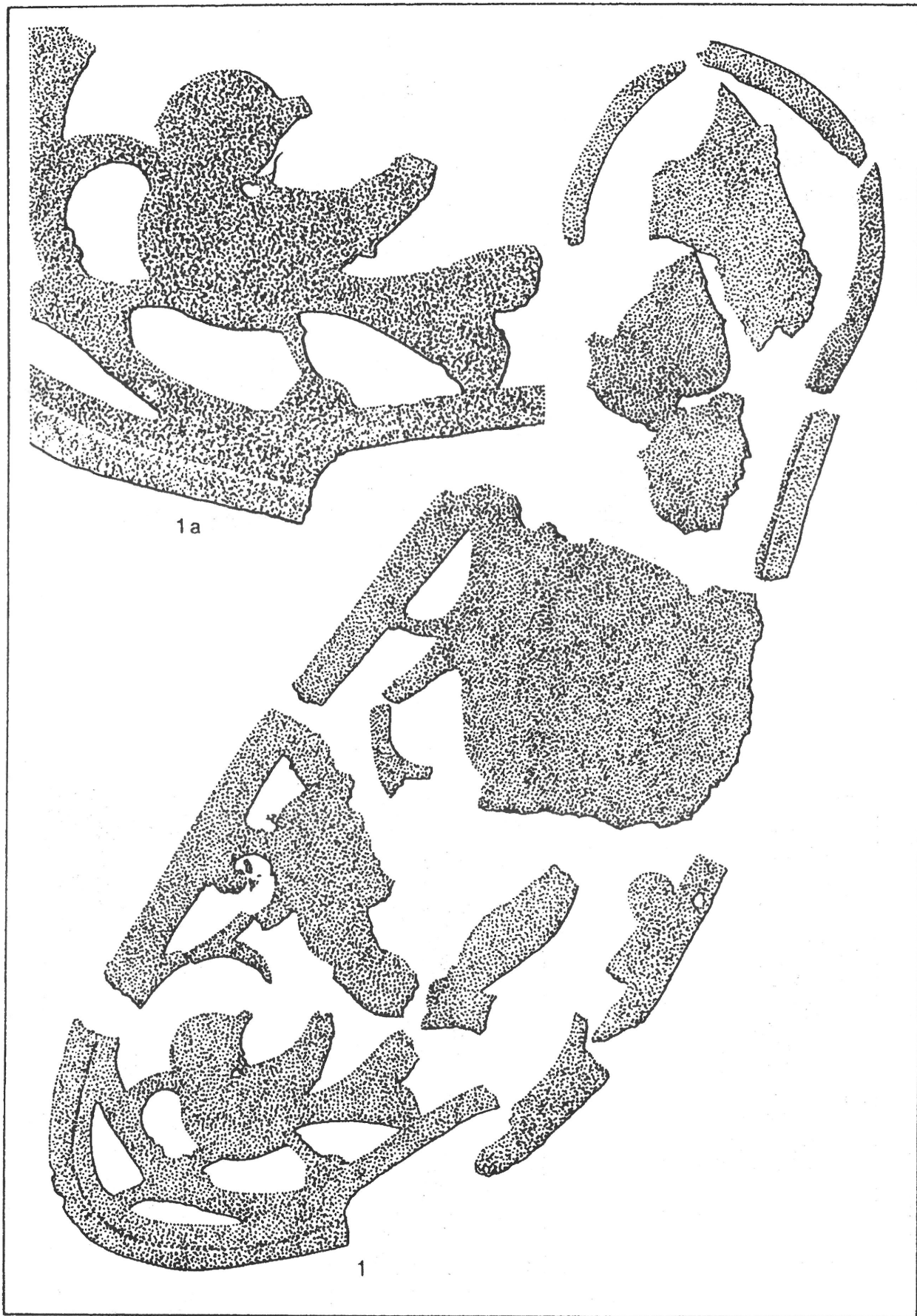
- NAGY L. 1935=NAGY Lajos: Aquincumi múmiatemetkezések. In: DissPann 1.4. Bp. 1935.
- NAGY L. 1938=NAGY Lajos: Pannonia sacra. Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938.
- NAGY L. 1939=NAGY Lajos: Szír családi sírkert Aquincumból, a Daru utcából. ArchÉrt 52. 1939. p. 115–147.
- NAGY L. 1942=NAGY Lajos: Aquincum művészete. In: Budapest története. Bp. 1942.
- NÉMETH-TOPÁL=NÉMETH Margit–TOPÁL Judit: Verses szarkofág mumifikált temetkezéssel a Bécsi úti sírmezőből. BudRég 27. 1991. p. 73–84.
- PETRIKOVITS=PETRIKOVITS, v. H: Das römische Rheinland. Köln, 1960.
- PÓCZY 1964=PÓCZY Klára: Újabb aquincumi múmiasír. ArchÉrt 91. 1964. p. 176–191.
- PÓCZY 1966=PÓCZY Klára: Festett férfiportré egy aquincumi múmiasírból. ArchÉrt 93. 1966. p. 272–278.
- PÓCZY 1968=PÓCZY Klára: Gemaltes Männerporträt aus einen Mumiengrab in Aquincum. Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Bp. 1968. P. 331–337.
- PÓCZY 1994=PÓCZY Klára: La città di Aquincum, sede del luogotenente della Pannonia Inferiore. In: La Pannonia e l'Impero Romano. Roma, 1994. p. 221–233.
- RUMPF= RUMPF, S. A: Malerei und Zeichnung. In: Handbuch der Archäologie 4. München, 1953.
- SOPRONI=SOPRONI Sándor: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Bp. 1978.
- SWOBODA =SWOBODA, E: Carnuntum, seine Geschichte und seine Kunst. Graz–Köln, 1964.
- SZIRMAI 1993=SZIRMAI Krisztina: Eisengefäße in spätrömischen Gräbern aus Aquincum. In: Bronces y Religion Romana. Madrid, 1993. p. 421–427.
- SZIRMAI 1984=SZIRMAI Krisztina: Újabb adatok az aquincumi legiotábor falfestményeihez. BudRég 25. 1984. p. 247–253.
- THOMAS =THOMAS Edit: Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz, 1982. p. 255–293.
- UBL 1969=UBL, H. J: Waffen und Uniformen des römischen Heeres der Prinzipats-Epoche nach den Grabreliefs Norikums und Pannoniens. In: Diss. Wien, 1969.
- UBL 1982=UBL, H. J.: Frühchristliches Österreich. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz, 1982. p. 295–336.
- VÁGÓ=B. VÁGÓ Eszter: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). AlbaRegia 11. 1971. 112–113.
- VÁGÓ-BÓNA=B. VÁGÓ Eszter–BÓNA István: Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südfriedhof. Bp. 1976.
- WESSETZKY=WESSETZKY Vilmos: Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden, 1961.
- WULFF=WULFF, Ch: Spätantike und byzantinische Kunst. Berlin, 1914.
- ZALOSKER=ZALOSKER, H: Porträts aus dem Wüstensand. Wien, 1961.

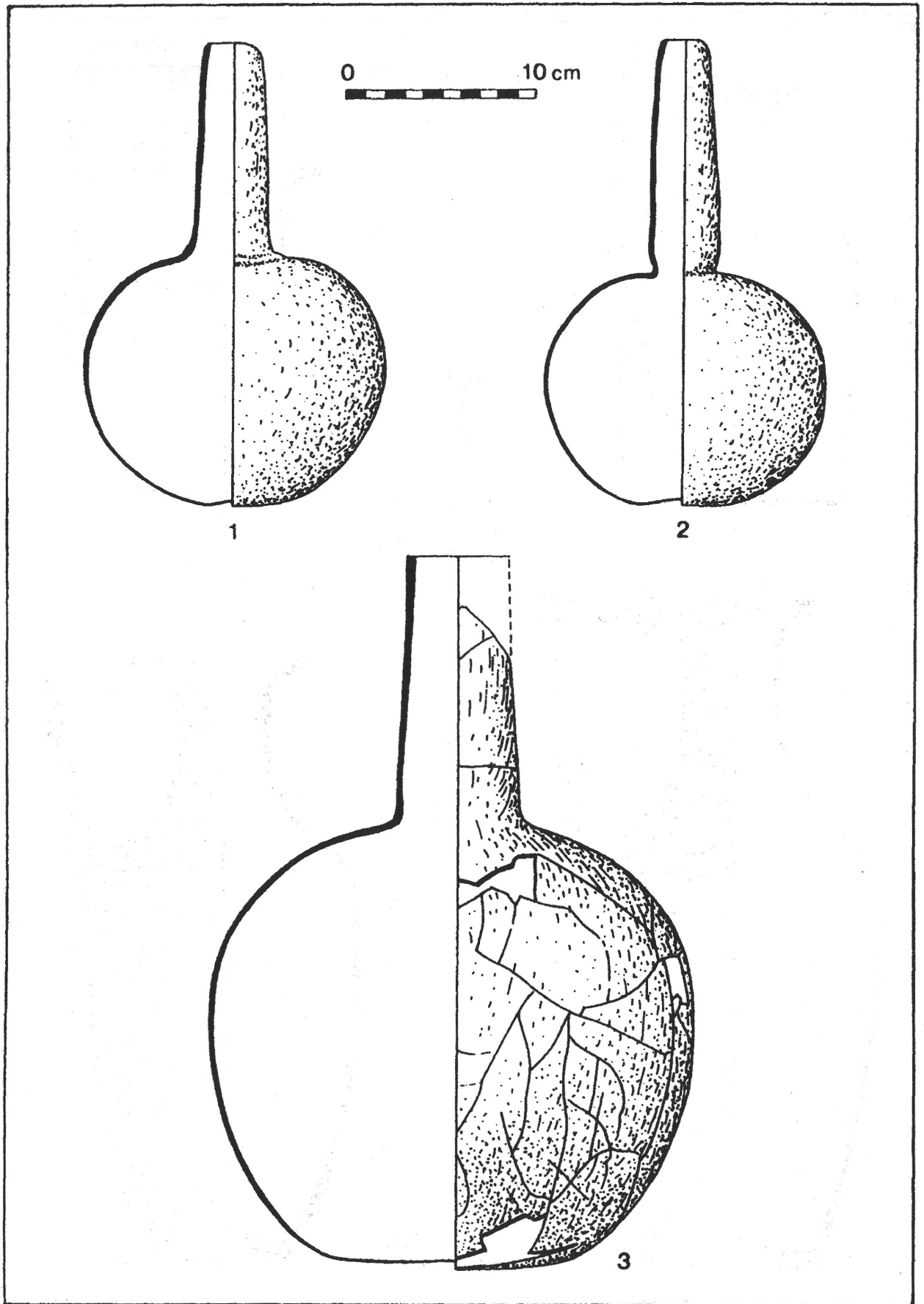
1. kép. Pannónia úthálózata a IV. században

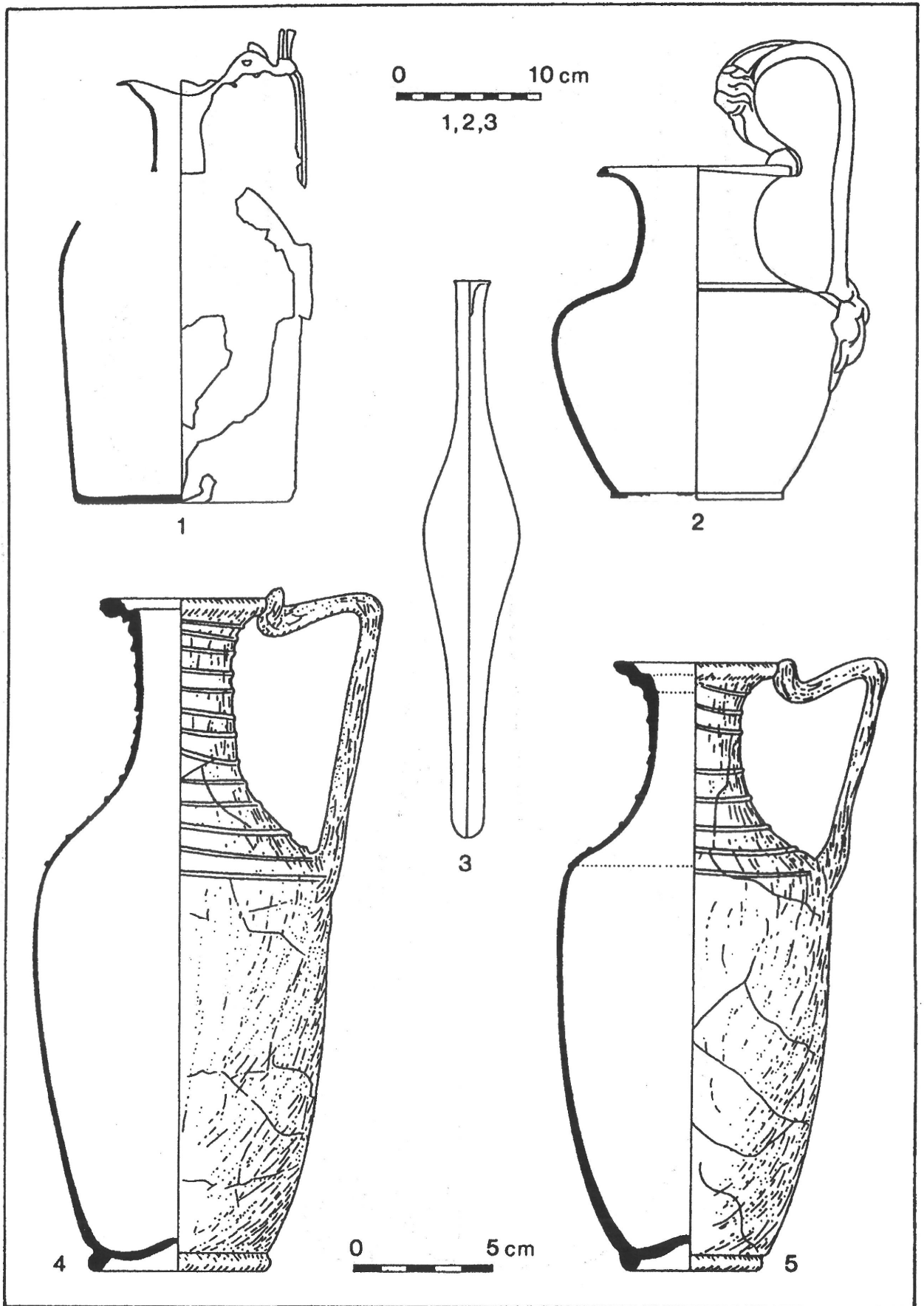
2. kép. Mumifikálva eltemetett halottak kőszírládákban Pannóniából

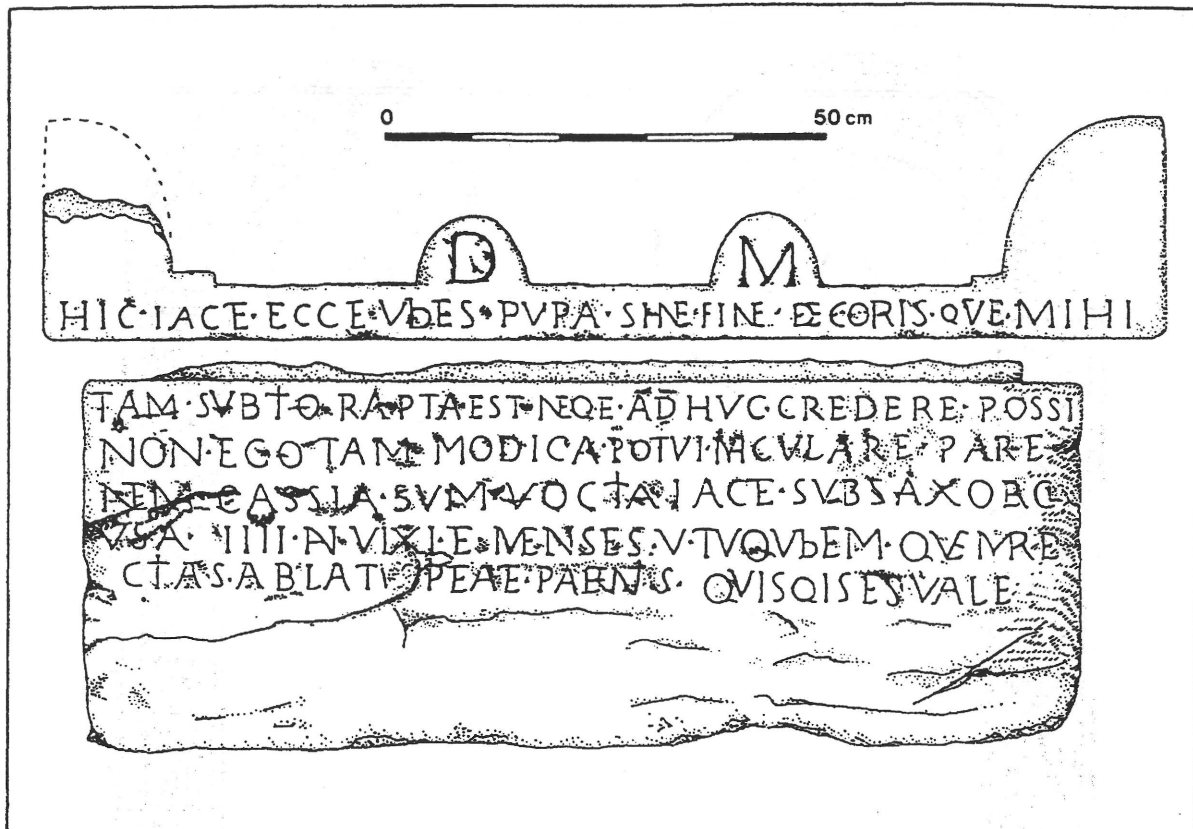
3. kép. Aranyfüsttel bevont áttört díszű halotti cipő Aquincumból

4. kép. Gömbtestű üvegpalackok múmiasírokból

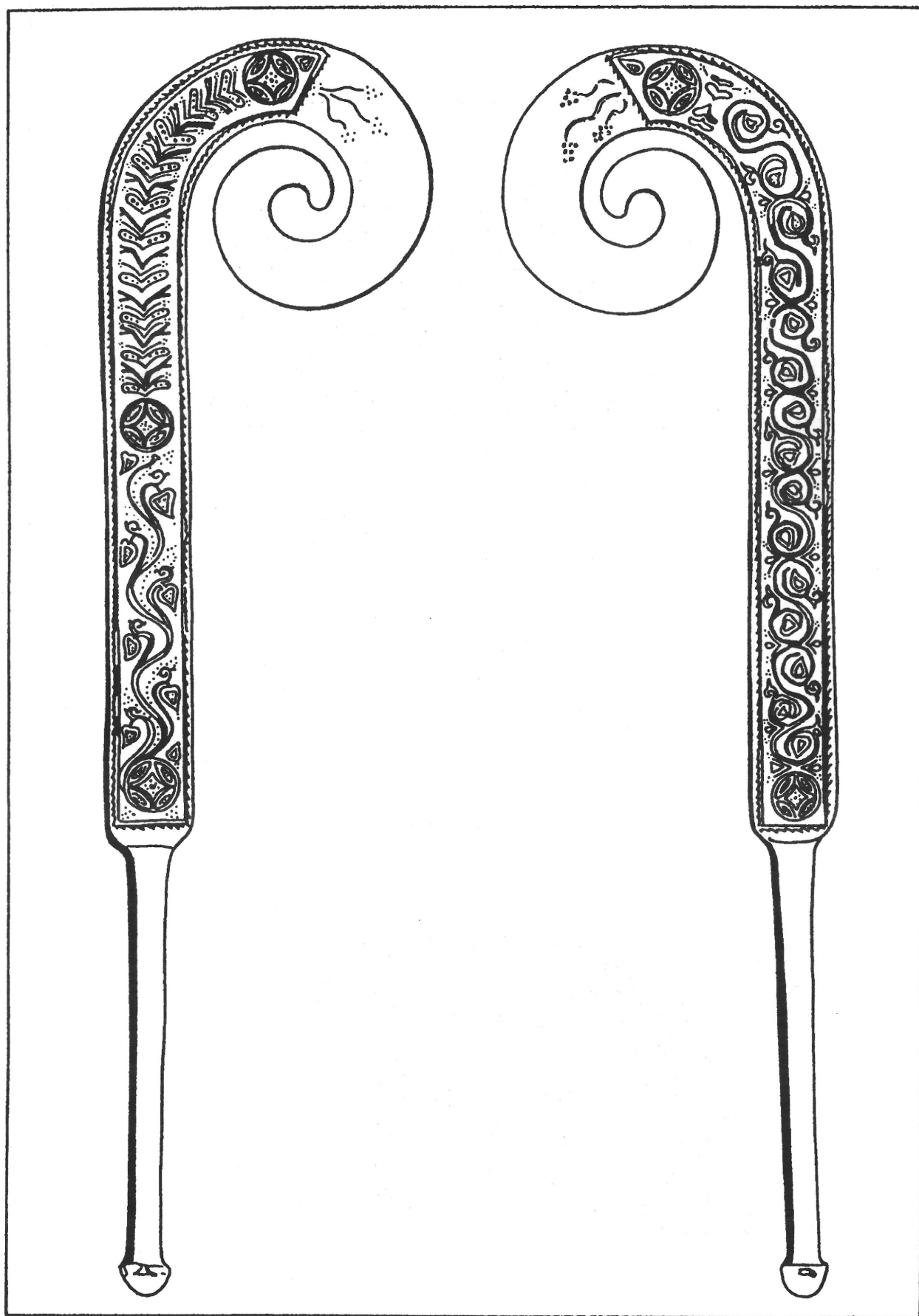
5. kép. Füles kancsók vaslemezről és üvegből

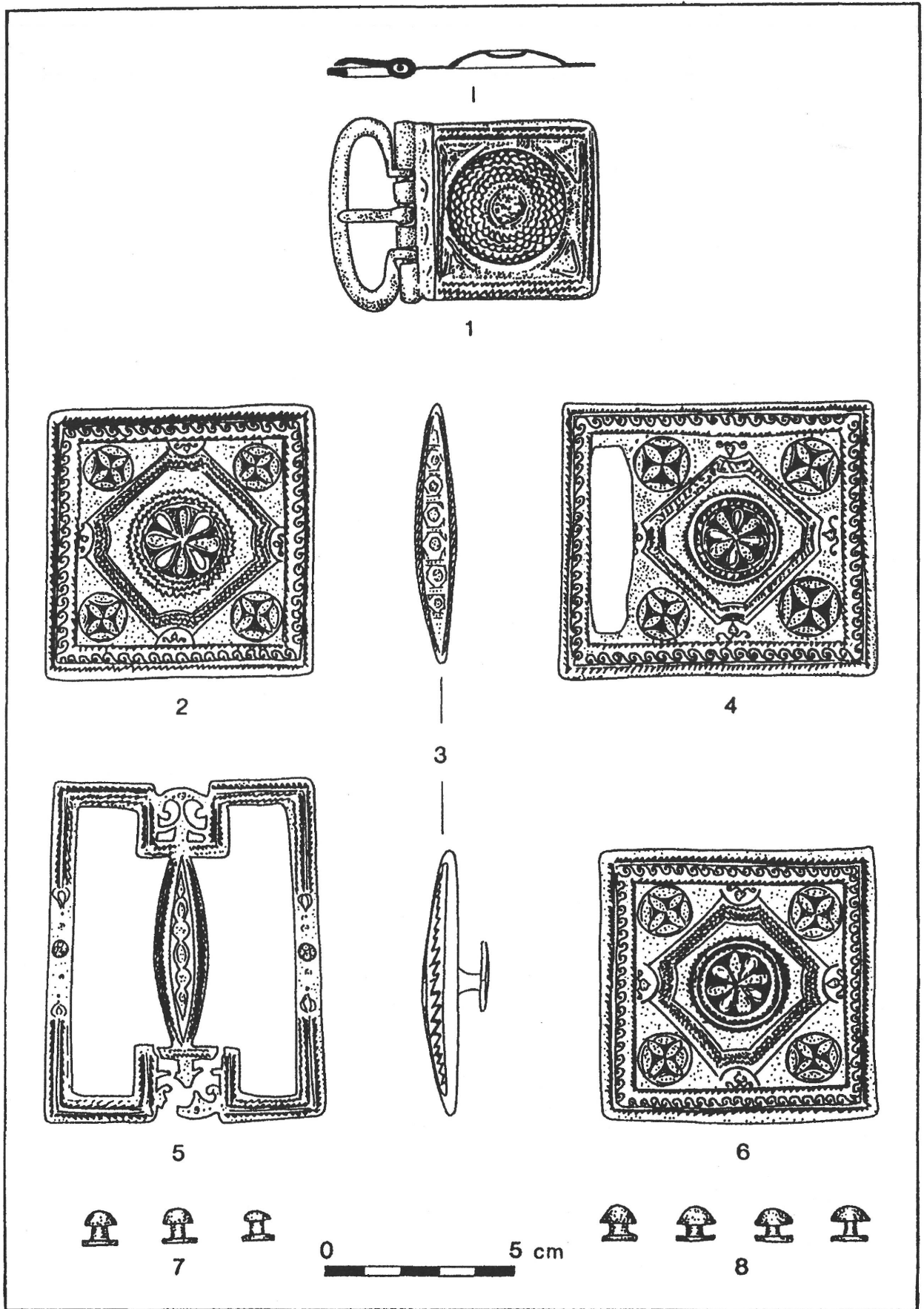
6. kép. Cassia sírverse kőkoporsón Aquicumból

7. kép. Fára festett férfiportré női sírból Aquincumban

8. kép. Augurbot niellódíszes aranyozott ezüst fogantyúja Briegetioból

9. kép. Övgarnitúra aranyozott ezüsből, niellódíszítéssel Aquincumból